

Η ιδέα της «μεσογειακότητας» στον ποιητικό στοχασμό του Οδ. Ελύτη

Η ιδέα της «μεσογειακότητας» στην καλλιτεχνική συνείδηση της σύγχρονης Ελλάδας συνδέεται πρωτίστως με τον Κ.Π. Καβάφη. Πολύ πριν η ιδέα αυτή αρχίσει να συζητείται και να συσχετίζεται με τις διαστάσεις της εθνικής ιδιοσυγκρασίας, ο Καβάφης είχε προβάλει τη δική του πολυδιάστατη θεώρηση της «ελληνικότητας» πέρα από τα ελλαδικά σύνορα. Χωρίς να κατονομάσει το φαινόμενο της «μεσογειακότητας», αναμφισβήτητα εκφράζει κάποια θεμελιώδη χαρακτηριστικά του. Επικεντρώνοντας την προσοχή του στον ελληνο-μεσογειακό χρονότοπο (την ελληνιστική και την πρωτοχριστιανική εποχή), τον ανεβάζει στο βάθος ενός καθολικού, παν-χρονικού παραδείγματος.

Με παρόμοιο κλειδί, αλλά με διαφοροποιημένα καλλιτεχνικά μέσα, η ιδέα της μεσογειακότητας εκδηλώνεται στο έργο των ποιητών της γενιάς του '30. Αν ο Καβάφης μυθολογεί τις συνισταμένες της ελληνικότητας, επιστρατεύοντας το μύθο ως δραστικό μέσο ερμηνείας του παν-χρονικού, ξεφεύγοντας παράλληλα από τα παραδοσιακά μυθολογικά μοτίβα και αναθέτοντας το ρόλο του μύθου στην ιστορία, η νεότερη ποιητική γενιά διαβλέπει στο μύθο τις πρωταρχικές πηγές του νέου ελληνικού κόσμου. Παρ' όλη τη χτυπητή ανομοιότητα μεταξύ τους, οι νεότεροι έχουν συμβάλει με τον τρόπο τους στη διάπλαση των αντιλήψεων που συνθέτουν σήμερα την εικόνα του ελληνικού πολιτισμού και το αναδυόμενο απ' αυτή εθνικό μοντέλο του κόσμου.

Αξιοπρόσεκτο ρόλο στην πορεία και την αποκρυστάλλωση αυτής της διαδικασίας έπαιξε η διαμόρφωση και η εξέλιξη της «μεσογειακής» ιδέας. Εκείνος που της έδωσε μια θεωρητική θεμελίωση και μίλησε ειδικά για τη μεσογειακή διάσταση του ελληνισμού ήταν ο Ελύτης. Μεταξύ άλλων, σ' εκείνον οφείλεται, λ.χ., η σημαντική παρατήρηση πως οι αλλαγές στην ιδιοσυγκρασία της ελληνικής ποίησης συνοδεύονται και εν πολλοίς κεντρίζονται από την ανανέωση των εκφραστικών μέσων.

Σύμφωνα με τον Ελύτη, τα υπερρεαλιστικά διδάγματα υπήρξαν για την ελληνική ποίηση ισχυρό μέσο απελευθέρωσης όχι μόνο της ποιητικής γλώσσας, παρά όλου του συστήματος της ποιητικής λειτουργίας, ανοίγοντας το δρόμο προς μια ριζικά ανανεωμένη θεώρηση του εθνικού κόσμου. Για τον ίδιο ήταν η εκκινητήρια δεσπόζουσα όλης της δημιουργίας του: «Εγώ και η γενιά μου –κι εδώ περιλαμβάνω και τον Σεφέρη– πασχίσαμε να βρούμε το αληθινό πρόσωπο της Ελλάδας. Αυτό ήταν αναγκαίο, γιατί μέχρι τότε σαν αληθινό πρόσω-

πο της Ελλάδας εμφανιζόταν εκείνο που οι Ευρωπαίοι έβλεπαν σαν Ελλάδα. Για να επιτελέσουμε αυτό το σκοπό έπρεπε να καταλύσουμε την ορθολογιστική παράδοση που βάραινε πάνω στη Δύση. Έτσι εξηγείται η μεγάλη απήγηση του υπερρεαλισμού, όταν αυτός εμφανίστηκε στη λογοτεχνική σκηνή»¹.

Υπογραμμίζοντας ότι ούτε αυτός ούτε οι συνοδοιπόροι του υπήρξαν πιστοί οπαδοί της σχολής, την κύρια προσφορά του υπερρεαλισμού τη βλέπει στο γεγονός ότι «σαν καταγίδα, ανέτρεψε [...] τον ορθολογισμό [...] προσφέροντάς μας τη δυνατότητα να συνδεθούμε φυσιολογικά με τον τόπο μας και να αντικρύσουμε την ελληνική πραγματικότητα δίχως τις προκαταλήψεις [...]», «[...] μας κατέστησε ικανούς να δημιουργήσουμε μια μορφή αλφαβήτου από στοιχεία γνήσια ελληνικά και με τούτα να εκφραστούμε», «[...] μας παρακίνησε επίσης μέσω της μεγάλης σπουδαιότητας που έδινε στις αισθήσεις»². Στην προσπάθεια αυτή, μαζί με τον υπερρεαλισμό, τον παρακινούσαν επίσης η μεσογειακή φύση και οι αρχαίοι λυρικοί: «Ένα μεταφορικό καλοκαίρι με περίμενε, ολόιδιο, αιώνιο, με τα τριξίματα του ξύλου, τις μυρωδιές των άγριων χόρτων, τα σύκα του Αρχιλόχου και το φεγγάρι της Σαπφώς»³. Παραπλεύρως αξίζει να θυμηθούμε την παρατήρηση του Ελύτη για την ποίηση του Giuseppe Ungaretti: «[...] παλιός σύντροφος του Μπρετόν και του Αραγκόν, έδινε Μεσογειακό χαρακτήρα σε αρχές ουσιαστικά υπερρεαλιστικές, αδυνατίζοντας έτσι, υπερβολικά ίσως, το παράδειγμα»⁴.

Επί της ουσίας η κίνηση αυτή ήταν μια νέα, σε μια καινούρια στροφή της έλικος, αναβάπτιση στην παράδοση αιώνων, κατάκτηση της ταυτότητας μέσω της ανίχνευσης του παραδοσιακού ιστορικοπολιτισμικού χώρου. «Είμαστε μέρος της Ευρώπης, μέρος του δυτικού κόσμου», έλεγε ο Ελύτης σε μια από τις συνεντεύξεις του, «αλλά ταυτόχρονα η Ελλάδα ουδέποτε ήταν μονάχα αυτό. Υπήρχε πάντοτε η ανατολική μεριά που κατείχε μια σημαντική θέση στο ελληνικό πνεύμα [βλ. αντίστοιχα την καθαφική συνθετική αντίληψη για μεσογειακή συμβίωση του ελληνικού πνεύματος με «το αιγυπτιακό αίσθημα», «το αίμα της Συρίας και της Αιγύπτου» – Σ.Ι.]. Οι ανατολικές αξίες συγχωνεύτηκαν στη διάρκεια της αρχαιότητας. Στον Έλληνα υπάρχει μια ανατολική μεριά που δεν πρέπει να παραμελείται»⁵.

Στο γενικό κοσμοθεωρητικό σύστημα του Ελύτη, οι ιδιαιτερότητες της ελληνικής ιδιοσυγκρασίας εγγράφονται στο «μεσογειακό» πλαίσιο που κρίνεται ως ενδιάμεσος κρίκος ανάμεσα στη Δύση και την Ανατολή, αυτοφυής σύνθεση ιδεών, σημαδεμένη με το στίγμα του χώρου: «Κέντρο της καλλιτεχνικής ενέργειας στην Ελλάδα, χιλιάδες χρόνια τώρα κι από την εποχή της αυγής των πολιτισμών, υπήρξε το Αιγαίο. Εκεί, στη γαλάζια λεκάνη που ενώνει και χωρίζει συνάμα τις τρεις ιστορικές ηπείρους, συντελέστηκαν ανέκαθεν οι πιο τολμηρές κι οι πιο γόνιμες συναντήσεις του πνεύματος. Ο Ελληνισμός, παρών πάντοτε στα χείλη της λεκάνης αυτής [...] γινόταν ο ενσυνείδητος λειτουργός μιας ακατάπαυστης αφομοιωτικής ενέργειας [...]. Στον ομφαλό λοιπόν του Αιγαίου έβλεπε το φως, όχι απλά και μόνο η ισορρόπηση δύο κόσμων [της Ανατολής και της Δύσης], αλλά ένας τρίτος κόσμος, ισοδύναμος με τους δύο άλλους σε πρωτογένεια και αλήθεια»⁶.

Μέσα από πολύμορφους συνδυασμούς, διαδοχή, θέση και αντιπαράθεση απέναντι στους «άλλους», κυλούσε η διαδικασία αυτοπροσδιορισμού, διαμορφώνονταν και αποκρυσταλλώνονταν οι σταθερές του έθνους – η θέαση της φύσης, της ζωής, της ανθρώπινης μοίρας. «Εάν πω στα ελληνικά, π.χ. “ελιά” ή “θάλασσα”», έλεγε ο Ελύτης, «οι λέξεις αυτές

έχουν ολωσδιόλου διαφορετική σημασία για μας απ' ό,τι έχουν π.χ. για έναν Αμερικανό. Η θάλασσα είναι για μας κάτι πολύ οικείο και διόλου άγριο· μοιάζει με μια δεύτερη γη που πρέπει να καλλιεργηθεί. Θα παρατηρήσετε ίσως ότι στην ποίησή μου έχω συχνά αναφερθεί στη θάλασσα σα σε κήπο. Το κάνω γιατί η θάλασσα είναι κάτι τόσο οικείο όπως ένας κήπος, και μας συντροφεύει όπου κι αν πηγαίνουμε»⁷. Για το διαχρονικό μεσογειακό χαρακτήρα αυτών των προσλήψεων, ο Ελύτης μίλησε και στην τελετή απονομής του βραβείου Νόμπελ: «Μια εικόνα πελάγους από τον Όμηρο φτάνει άθικτη ως τις μέρες μας. Ο Rimbaud την αναφέρει σαν *mer mûlée au soleil* και την ταυτίζει με την αιωνιότητα. Ένα κορίτσι που κρατάει έναν κλώνο μυρτιάς από τον Αρχίλοχο επιβιοί σ' έναν πίνακα του Matisse και μας καθιστά πιο απτή την αίσθηση, τη μεσογειακή, της καθαρότητας»⁸.

Η σύντομη αναφορά μας στο γενικό πλαίσιο της «μεσογειακής» ιδέας, όπως την έβλεπε ο Ελύτης, θα κλείσει με μια ακόμη ρητή δήλωσή του: «Αν υπάρχει ένας χώρος επάνω στη γη όπου όλοι οι παράγοντες, όσοι συντελούν στη δημιουργία, φυσικοί, εθνικοί, φυλετικοί, ιστορικοί, συνηγορούν για την ύπαρξη μιας τέχνης –στις θεμελιακές της θέσεις– καθαρά αντιμιμητικής, ο χώρος αυτός είναι η Ανατολική Μεσόγειος, ο τόπος αυτός είναι η Ελλάδα»⁹. Και τώρα, πάλι σύντομη, δειγματοληπτική, αναφορά στην προσωπική, δική του «μεσογειακή» ποιητική εμπειρία, το δικό του ποιητικό στοχασμό, που καθορίστηκαν από τις ιδιότητες του χώρου («της φωτεινότητας και της διαφάνειας»), στον οποίο, όπως λέει ο ποιητής, «μου ετάχθη να μεγαλώσω και να ζήσω. Και αυτές είναι που ένιωσα, σιγά σιγά, να ταυτίζονται μέσα μου με την ανάγκη να εκφραστώ»¹⁰.

* * *

Με τις ανεξίτηλες εντυπώσεις των παιδικών και νεανικών του χρόνων συνδέει ο Ελύτης τη δική του βίωση της φύσης σαν κληρονομιάς των προγόνων, ουσίας που διαποτίζει όλο του το είναι. Αναθυμούμενος την πρώτη φορά που βρέθηκε «στο κατάστρωμα ενός πλοίου, διασχίζοντας τα νότια της Σαντορίνης», σαν να βιώνει ξανά «το αίσθημα ενός γαιοκτήμονα που κάνει αναγνώριση των πατρογονικών του, εν όψει κάποιας κληρονομιάς». Πολύ πριν τις πρώτες ποιητικές δοκιμές ένιωσε μέσα του το σκίρτημα της μυθογένεσης, όπου το Αιγαίο δεν ήταν ένα γεωγραφικό locus, αλλά η ίδια η μοίρα, «ένα είδος δακτυλικό αποτύπωμα»¹¹. Ως ώριμος πια δημιουργός του *Μικρού Ναυτίλου*, θα ομολογήσει πως πουθενά αλλού δεν ένιωσε τη ζωή του «τόσο δικαιωμένη όσο πάνω στη γέφυρα ενός πλοίου [...] Ένας πλήρης, υπάρκτος και συγκροτημένος κόσμος που μου ανταποκρίνεται και του ανταποκρίνομαι και εισχωρούμε μαζί σαν ένα σώμα στον κίνδυνο και στο θάϊμα. // Πλοίο διαρκείας η χώρα μου»¹².

Η αίσθηση της διάρκειας, της αιωνιότητας που του εμπνέει η μεσογειακή φύση, η θάλασσα και ο ήλιος, είναι από τα πλέον μόνιμα μοτίβα του Ελύτη. Όπως το λέει ευθέως στο *Μικρό Ναυτίλο*: «Για όποιον η θάλασσα στον ήλιο είναι “τοπίο” – η ζωή μοιάζει εύκολη και ο θάνατος επίσης. Αλλά για άλλον είναι κάτοπτρο αθανασίας, είναι “διάρκεια”»¹³. Ή, αλλού, με μια όμορφη συνειρμική αλυσίδα: «Πρέπει να ξέρεις ν' αρπάξεις τη θάλασσα από τη μυρωδιά για να σου δώσει το καράβι και το καράβι να σου δώσει τη Γοργόνα κι η Γοργόνα τον Μεγαλέξανδρο και όλα τα πάθη του Ελληνισμού»¹⁴.

Η θάλασσα που μπαίνει στη στεριά και η στεριά που επιτίθεται στη θάλασσα –στην ατελείωτη ποικιλία των παράλιων του Αιγαίου και των νησιών– του προκαλούν εκστατική αίσθηση της ατέρμονης πνευματικής επικοινωνίας των στοιχειακών δυνάμεων, της ανεπανάληπτης ομορφιάς και αρμονίας. Θαμπωμένος από το μεγαλείο τους, ο Ελύτης τις βλέπει ωστόσο ισόμετρες του ανθρώπου που τις αντιμετωπίζει ως καθοδηγητικές, αλλά και απόλυτα οικείες – λ.χ.: «*Δαγκάνοντας σα νόμισμα τη θάλασσα την ίδια που // Σου 'δωκε τη λάμψη αυτή το φως από το νόημα που γυρεύεις*»¹⁵. Παράλληλα, ο ανθρωπομορφισμός, τόσο φυσικός στο χώρο αυτής της θεματολογίας και τόσο χαρακτηριστικός για την ποιητική ενόραση του Ελύτη, λειτουργεί στο έργο του σαν μόνιμη μυθοποιητική αρχή που δημιουργεί ένα δικό του ολοκληρωμένο σύστημα πανθεϊκού ισομορφισμού. Όπως είχε πει ο ίδιος: «*Δε στηρίζομαι στα σύμβολα των μύθων αλλά στην εσωτερική λειτουργία που οδήγησε στη γέννηση των μύθων αυτών. Και ζητώ, με τη σειρά μου, να την εφαρμόσω στα σημερινά δεδομένα, υποκαθιστώντας στην ομάδα το άτομο και στην "άνωθεν εντολή" τη συνείδηση*»¹⁶.

Οι εικόνες της φύσης, που συνειρμολογούν τον αναγνώστη με την εκτυφλωτική ομορφιά και την κοσμογονική εμβέλεια, δεν ανακαλούνται μόνο από την όραση, την ακοή και την αφή του ποιητή και του λυρικού του ήρωα, αλλά και από τη συνειρμική ροή των συναισθημάτων και των στοχασμών τους, εισχωρώντας στο ψυχογραφικό και το φιλοσοφικό υπέδαφος – υπόκωφα στη φάση του ξεκινήματος, όλο και πιο βαθιά στην περίοδο της ωριμότητας. Η φύση, και ειδικά η θάλασσα και ο ήλιος, αποκτούν όλο και πιο εμφανή ηθική, αξιολογική διάσταση, δεσμευτική για τον άνθρωπο. «*Αν είναι αλήθεια*», γράφει ο Ελύτης, «*ότι η αξία του ελληνικού τοπίου στηρίζεται στη γύμνια και την ακρίβεια των γραμμών και των όγκων του, μπορούμε να πούμε τότε ότι κι εκείνος που ζει ή θεάται ένα τέτοιο τοπίο δεν είναι δυνατόν να το αποδώσει παρά μόνο με μια αναγωγή στο πνευματικό ήθος του*»¹⁷.

Η σύζευξη του φυσικού και του ηθικού («[...] η θέση του ήλιου μέσα στον ηθικό κόσμο παίζει τον ίδιο ρόλο που παίζει και μέσα στη φύση των πραγμάτων»)¹⁸, η τάση να ταυτίζεται «*το χρήσιμο με το ωραίο, αλλά συνάμα και το ωραίο με το ηθικό*», η «*ανύψωση του ταπεινού σε θεϊκό μέγεθος και η κατάβαση του θεϊκού στο απτό και το καθημερινό*»¹⁹, προσλαμβάνονται από τον ποιητή ως «*φυσικός νόμος*». Σύμφωνα με την «*ηλιακή μεταφυσική*» του, η «*μεσογειακή*» διαίγεια προσφέρει τη δυνατότητα μιας διεισδυτικής, πολυδιάστατης θεώρησης – «*να βλέπεις μέσ' από το πρώτο και το δεύτερο και το τρίτο και το πολλοστό επίπεδο μιας και μόνης πραγματικότητας, το μονοδιάστατο και συνάμα πολύφθογο σημείο της μεταφορικής τους σημασιολογίας*»²⁰, «*να βλέπεις μέσ' από το αθώο το ένοχο και μέσ' από το λευκό το μαύρο*»²¹.

Θα κλείσω και τούτη την αναφορά με το θεμελιακό για τον Ελύτη θέμα της δημιουργίας. Εμπνευσμένη από την ανεξάντλητη προτροπτική ηλιακή ενέργεια, η πρόθεση και η πράξη της δημιουργίας παρουσιάζεται κι αυτή με πολλές εκφάνσεις – σαν κίνηση διερεύνησης προς το μυστήριο που αποτελεί αυτός ο κόσμος ο μικρός, ο Μέγας, σαν προσπάθεια αυτογνωσίας και της αυτοτελειοποίησης, σαν εφαρμογή και περιφρούρηση των φυσικών νόμων και αξιών, του Κάλλους και του Αγαθού που ταυτίζονται με τον Ήλιο. Πολλές είναι και οι διαβαθμίσεις της τονικής κλίμακας – από την ασυγκράτητη χαρά της νεότητας στη σταθερή ανδρεία της ωριμότητας και στο στωικισμό της εξόδου. Απαράλλακτη παραμένει πάντα η εμμονή στη δημιουργία και στο ιερό χρέος να συντηρείται η *διάρκεια των*

πραγμάτων, να διασώζονται «σε καθαρή μορφή τα μόνιμα, τα βιώσιμα στοιχεία», «να διακρίνουμε τους κόμπους στο νήμα που μέσ' από τους αιώνες τεντώνεται και μας βοηθά να σταθούμε όρθιοι πάνω σ' αυτή τη γη»²².

* * *

Την ενσαρκωμένη στην αρχαία μορφή του Οδυσσέα ιδέα του δρόμου, θεμελιακή της δομής και της ιστορίας του μεσογειακού χώρου, εξήρε ο Ελύτης μιλώντας στο Δημαρχείο της Στοκχόλμης:

«Το ταξίδι του Οδυσσέα –που το όνομά του έλαχε κάποτε να μου δοθεί– δεν τελειώνει, κατά τα φαινόμενα, ποτέ [...]. – Η ανάγκη του ανθρώπου ν' ανακαλύψει, να γνωρίσει, να μυηθεί σε ό,τι τον υπερβαίνει, μοιάζει αθεράπευτη [...].

»Και ιδού που σήμερα βρίσκομαι στη Στοκχόλμη, με μόνο κεφάλαιο στα χέρια μου μερικές λέξεις ελληνικές. Είναι ταπεινές αλλά ζωντανές, αφού βρίσκονται στα χέρια ενός ολοκληρωμένου λαού. Είναι ηλικίας τριών χιλιάδων χρόνων αλλά δροσερές σαν να μόλις τις ανέσυρες από τη θάλασσα, μέσ' απ' τα βότσαλα και τα φύκια μιας ακτής του Αιγαίου· μέσα στο βαθύ γαλάζιο και την απόλυτη διαφάνεια του αιθέρος. Είναι η λέξη ουρανόσ, είναι η λέξη θάλασσα, είναι η λέξη ήλιος και είναι η λέξη ελευθερία»²³.

Πιστεύω πως η εύστοχη διατύπωση της Τ. Τσιβιάν για το βαλκανικό μοντέλο του κόσμου: «Ατελείωτη κίνηση, συνεχής επανάληψη που ωθεί προς τα εμπρός και υποχρεώνει να κοιτάς προς τα πίσω προκειμένου να βεβαιωθείς για το συνδυετικό απαράλλακτο»²⁴, λειτουργεί στην καλλιτεχνική συνείδηση της σύγχρονης Ελλάδας, και ειδικά στην ποίηση του Ελύτη, σε μια πλατύτερη κλίμακα – σαν ιδιότητα της μεσογειακής ιδιοσυγκρασίας.

Σημειώσεις

1. Ο. Ελύτης, *Εκλογή 1935-1977*, Αθήνα 1979, σ. 187.
2. Ο. Ελύτης, *Εκλογή*, σσ. 187-188.
3. Ο. Ελύτης, *Ανοιχτά χαρτιά*, Αθήνα 1974, σ. 41.
4. Ο. Ελύτης, *Ανοιχτά χαρτιά*, σ. 99.
5. Ο. Ελύτης, *Εκλογή*, σ. 202.
6. Ο. Ελύτης, *Ανοιχτά χαρτιά*, σ. 403.
7. Ο. Ελύτης, *Εκλογή*, σ. 192.
8. Ο. Ελύτης, *Εν λευκώ*, Αθήνα 1992, σ. 333.
9. Ο. Ελύτης, *Ανοιχτά χαρτιά*, σ. 402.
10. Ο. Ελύτης, *Εν λευκώ*, σ. 317.
11. Ο. Ελύτης, *Εκλογή*, σ. 187.
12. Ο. Ελύτης, *Ο Μικρός Ναυτίλος*, Αθήνα 1985, σ. 119.
13. Ο. Ελύτης, *Ο Μικρός Ναυτίλος*, σ. 117.
14. Ο. Ελύτης, *Ανοιχτά χαρτιά*, σ. 215.
15. Ο. Ελύτης, *Ο Μικρός Ναυτίλος*, σ. 32.
16. Ο. Ελύτης, *Εν λευκώ*, σ. 206.
17. Ο. Ελύτης, *Ανοιχτά χαρτιά*, σ. 403.
18. Ο. Ελύτης, *Ανοιχτά χαρτιά*, σ. 324.

19. Ο. Ελύτης, *Εν λευκώ*, σ. 20.
20. Ο. Ελύτης, *Εν λευκώ*, σ. 23.
21. Ο. Ελύτης, *Εν λευκώ*, σ. 179.
22. Ο. Ελύτης, *Εν λευκώ*, σ. 321.
23. Ο. Ελύτης, *Εν λευκώ*, σσ. 275-276.
24. T.V. Tcivijan, *Lingvisticheckie osnovy balkanskoj modeli mira*, Moskva 1990, σ. 73.

Σουζάν Βαλαντόν, *Ο Ουτριλό που παίζει με ένα μπόλ*, 1894